

Una didracma de Neàpolis trobada a Belianes (Lleida, Catalunya)

*RAIMON GRAELLS I FABREGAT**

*FRANCESC GIRAL ROYO***

INTRODUCCIÓ

Recentment ens ha estat presentada una col·lecció numismàtica formada entre diferents jaciments de les comarques de la Conca de Barberà (província de Tarragona) i de les Garrigues (província de Lleida). La col·lecció, actualment en estudi per un de nosaltres (F. G.), presentava una peça de plata que cridà poderosament la nostra atenció en correspondre a una producció de Neàpolis. A tal efecte, ens interessàrem per la seva procedència i context, i quina va ser la nostra sorpresa en descobrir que procedia d'un jaciment ibèric de la localitat lleidatana de Belianes, fet que va incrementar el nostre interès per donar a conèixer tan interessant troballa i permetre d'aquesta forma el seu estudi detallat en el marc de la circulació de moneda sud-itàlica a Catalunya i, al mateix temps, la seva inclusió als catàlegs de materials grecs, campanians i itàlics trobats a la península Ibèrica.

L'exemplar pertany a la col·lecció del senyor R. Vidal de l'Espluga de Franco-lí (Tarragona), que la va trobar de manera casual a Belianes. Agraïm les nombroses informacions que ens ha facilitat tant sobre aquesta troballa com d'altres, numismàtiques i arqueològiques, de la regió (Conca de Barberà i Garrigues).

* Becari FI, Departament d'Història, Secció d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga de la Universitat de Lleida. raimongf@historia.udl.cat

** Arqueoponent SCP - Investigador en numismàtica.

DESCRIPCIÓ

Didracma, AR.

a/ Cap de Partènope a l'esquerra, darrerre símbol tirs.

r/ Brau androcèfal¹ a la dreta coronat per una *niké* volant. Entre les potes, símbols ΙΣ, a l'exerg ΝΕΟΠΟΛΙΤΩ[N]

Pes: 6,83 g Ø: 20 mm Eixos: 12 h.

Ref. bibl.: SNG ANS 409; France 855; Sambon 519 (1903).

La llegenda no permet dubtes sobre la seva seca d'atribució: Neàpolis, l'actual Nàpols, a la Campània (Itàlia). La variant de llegenda que presenta, inscrita en dòric,² correspon a les produccions tardanes que succeeixen els exemplars amb llegenda ΝΕΟΠΟΛΙΤΗ (Mattingly, 1938, p. 199).

Com indicà Sambon (1903, p. 185), després del 280 aC, l'estil comença a perdre l'alt nivell que havia assolit, i s'observen els retrats femenins que a partir d'aquest moment miraran sempre cap a l'esquerra i deixaran progressivament l'estil dels anteriors retrats, orientats a la dreta i rodejats de dofins, que havien estat considerats còpia o fins i tot obra del mateix Evainetos.³

És important valorar la iconografia representada a la moneda per entendre el moment de la seva encunyació i valorar-ho dins del marc històric. Els caps femenins representats a les produccions de didracmes es llegeixen com imatges de la nimfa Partènope (Mattingly, 1938, p. 199). La més jove de les tres sirenes — les altres eren Leucòsia i Lígia — que van voler seduir amb els seus cànctics Odisseu des de les roques de l'illa de Capri (*Od.* XII, 39). En no aconseguir el seu propòsit amb Odisseu, se suïcidaren. El cos de Partènope es va trobar a les platges de Nàpols, on es va erigir la seva tomba i posteriorment es fundà la ciutat antiga,⁴ Partenopeia.⁵ Una altra versió de la llegenda considera Partènope com una atractiva jove de Frígia que es va enamorar de Metíoc trencant el vot de castedat que havia formulat. Com a càstig per la seva passió, es va tallar els cabells i es desterrà a la Campània, on es va dedicar a servir Dionís. Afrodita, irritada, la va transformar en sirena. En qualsevol cas, l'atribució de la nimfa com a Partènope i la seva relació amb Nàpols queda confirmada per les nombro-

1. Tot i que també s'accepta el terme *androprosopus*.

2. Per a un debat sobre els diferents usos dels alfabetos jònic i dòric a les encunyacions napolitanes, vegeu Sambon, 1903. Per a aquest tema, s'ha proposat la successió d'influències que va rebre la ciutat des de la seva fundació calcídica i les contínues relacions amb Tàrent, Siracusa i Atenes principalment. Totes aquestes relacions forjaren una heterogènia població a Nàpols, a la qual posteriorment es van sumar les poblacions osques i sannítiques.

3. Tot i que altres opinions relacionen aquesta imatge amb la de la nimfa de les estateres de Terina (Thurium) (Milne, 1944, p. 47).

4. *Neapolis Chalcidensium et ipsa Parthenope a tumulo Sirenas appellata* (Plin., *N.H.* III, ix, 62).

5. Les seves restes se situen al cim conegut com Pizzofalcone.

Fig.1.- Didracma de Neàpolis trobada a Bellanes, col·lecció R.Vidal (Espluga de Francolí).

ses al·lusions a la fundació de la ciutat (Strab. V, IV, 7; Lutat., *Apud Philarg.*, a Virg., *Georg.* IV, 564; Scym. De Chios, 251-252; Plin., *N.H.* III, IX, 62), i també pel coneixement dels jocs agònics celebrats en el seu honor a la ciutat de Neàpolis (Geer, 1935, p. 217-218), amb la coneguda cursa de torxes (Lycophron, *Alexandra* 732-35; Strab., v.4.7). D'aquesta forma, la imatge escollida per representar les monedes de Neàpolis pot entendre's com la recuperació de la pròpia identitat en recuperar com a símbol la sirena que va donar nom a l'antiga ciutat, tant temps sota domini estranger.

La imatge del revers, el brau androcèfal, Aquelous o Bacus Hebon segons els autors,⁶ coronat per una *niké* ha estat considerat com una alegoria del triomf de Nàpols, aliada amb Roma, sobre els oscos (Mattingly, 1938, p. 199), tot i que no pot descartar-se alguna al·lusió a festivitats locals de caràcter religiós (com els ciutats jocs agònics en honor a la nimfa i per això la imatge del seu pare, Aquelo), potser en honor a Dionís representat com a Bacus Hebon.

L'encunyació de moneda amb cap de Partènope (a dreta o esquerra indistintament) i al revers el brau androcèfal i la *niké* es daten amb posterioritat al 326 aC, *Foedus* entre Roma i Nàpols (Mattingly, 1938, p. 199), que significà el final de la supremacia osca a la Campània i l'inici del domini romà amb el resorgir de la seva nova aliada, Nàpols. De totes formes, la presència del brau androcèfal, sol, ja es troba a les primeres emissions com a còpia de les didracmes de Laos i d'alguns models de Poseidònia anteriors al 450 aC. El brau androcèfal amb *niké* apareix posteriorment com a còpia de les primeres emissions de Thurium.

La diacronia de les encunyacions de didracmes napolitanes avui dista molt de solucionar-se. Des de l'inici, coincideixen diverses emissions: les primeres, anepigràfiques, es reconeixen com a produccions amb una vida curta, durant l'últim quart del segle IV aC; el segon tipus presenta sèries amb idèntic revers, però ara amb llegenda ΝΕΟΠΟΛΙΤΗΕ i anvers amb cap a la dreta. La seva cronologia se situa entre el 325 i el 280 aC. Lleugerament posterior es considera el tipus trobat a Belianes, amb cap a l'esquerra i brau androcèfal a la dreta, tipus que es data de manera general entre el 300 i el 241 aC (Ceglia, 1999). Per al cas que ens ocupa, hem de tenir en compte l'observació sobre la presència de les lletres ΙΣ entre les potes del brau, element que serveix per datar l'emissió d'aquesta moneda en moments de la Primera Guerra Púnica, *circa* el 270 aC (Ceglia, 1999, p. 11; Crawford, 1985, p. 34).

El símbol que s'observa darrere del cap femení, el tirs, troba paral·lels als exemplars 152 i 153 del tresor de San Martino in Pensilis (Larino, Molise).⁷

6. Sambon, 1903, p. 181-182, s'inclina per Bacus Hebon.

7. Altres símbols, documentats als exemplars del tresor de San Martino in Pensilis i descrits per Sambon corresponen a l'espiga, cornucòpia, pàtera i cornucòpia, torxa, timó, àncora, dofí, grua, trípod, trident, sigla ((, estrella, cigne, pegàs, elefant, *olpe*, àmfora, *kantharos*, *kyathos*, sàtir o estàtua femenina.

Les monedes de la seca de Nàpols tenen una important distribució a Itàlia, vers la regió interna del Sannio (Pietrabbondante, Campochiaro, Campo Laurelli, Gildone, Ielsi, Monte Vairano, San Giovanni in Galdo), mentre que són menys freqüents en regions costaneres (Larino o la península salentina), corresponent la major expansió i distribució a les emissions datables al segle III aC (Ceglia, 1999, p. 12). Al sud de França i a la península Ibèrica no es coneixia fins ara la troballa de cap exemplar de didracma napolitana, tot i que s'ha d'esperar la publicació completa del tresor de 1930 del Penedès, el qual conté almenys un fragment de peça de la seca de Neàpolis (SNG MUCNHEN 220-223) (Villaronga, 1993, p. 19).

Pel que respecta a la metrologia de la peça, les didracmes napolitanes de similar morfologia, independentment de la variant corresponent, presenten uns pesos mitjans de 7,41 grams, i un mòdul de 19,8 mm.⁸ Així com el mòdul encaixa perfectament a la mitjana del tipus, el pes és substancialment inferior al pes mitjà. Hem d'advertir que la mitjana del pes s'ha aconseguit barrejant dades amb dos decimals (54 exemplars: subhastes i troballa de San Martino) amb pesos sense ells (23 exemplars: corresponents a la col·lecció Lockett i Ashmolean), de manera que el resultat de la mitjana a partir dels exemplars amb dos decimals és 7,24 grams, pes del qual encara dista el nostre exemplar. Però troba set casos amb uns pesos entre 7 i 7,1 grams, i un cas extrem d'aquest problema l'observem en un exemplar subhastat a París (Claude Bourgan, juny 1989, lot 288), amb un pes de 6,09 grams.

CONTEXT DEL JACIMENT I DEL PERÍODE IBÈRIC PLE A LA PLANA DE LLEIDA

El món ibèric a la província de Lleida ofereix un panorama atractiu, però mal conegut. Per un costat, és especialment significativa la importància d'aquest territori al període antic (650-450 aC) amb la fortalesa dels Vilars (Arbeca, Garrigues) o la necròpoli de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer, Noguera), exemples d'un poder militar organitzat. Per altre costat, les abundantíssimes referències a l'ètnia ilergeta per al període de la Segona Guerra Púnica, amb els cabdills Indíbil i Mandoni al capdavant. Però ens interessa el moment intermedi, el conegut com a període ple,

8. Dades extretes de l'anàlisi de 77 exemplars que desglossem:

Jaciments arqueològics: Tresoret de San Martino in Pensilis (Ceglia, 1999).

Col·lecció Lockett (SNG-UK-0300 0091 a 0097) i Ashmolean Museum (SNG-UK-0501 125 a 140).

Subhastes: J. Vico (Madrid) — novembre 1991, 2000; març, juny i octubre 2001; març 2006, Claude Bourgan (París) — juny 1989 i 1991 —, Monete e Medaglie (Lugano) — 1982 i 1992 —, Numismàtica Ars Classica — juny 2003, maig 2004 —, UBS Gold&Numismatics — Auktion 59 en 2004, auktion 67 en 2006 —, Classical Numismatic Group — setembre 2001 i 2004; maig 2002 —, Fritz Rudolf Kunkler Münzenhandlung — Auktion 97 en 2005 — i Baldwin's Auctions Ltd.. (NY) — desembre 2000 —.

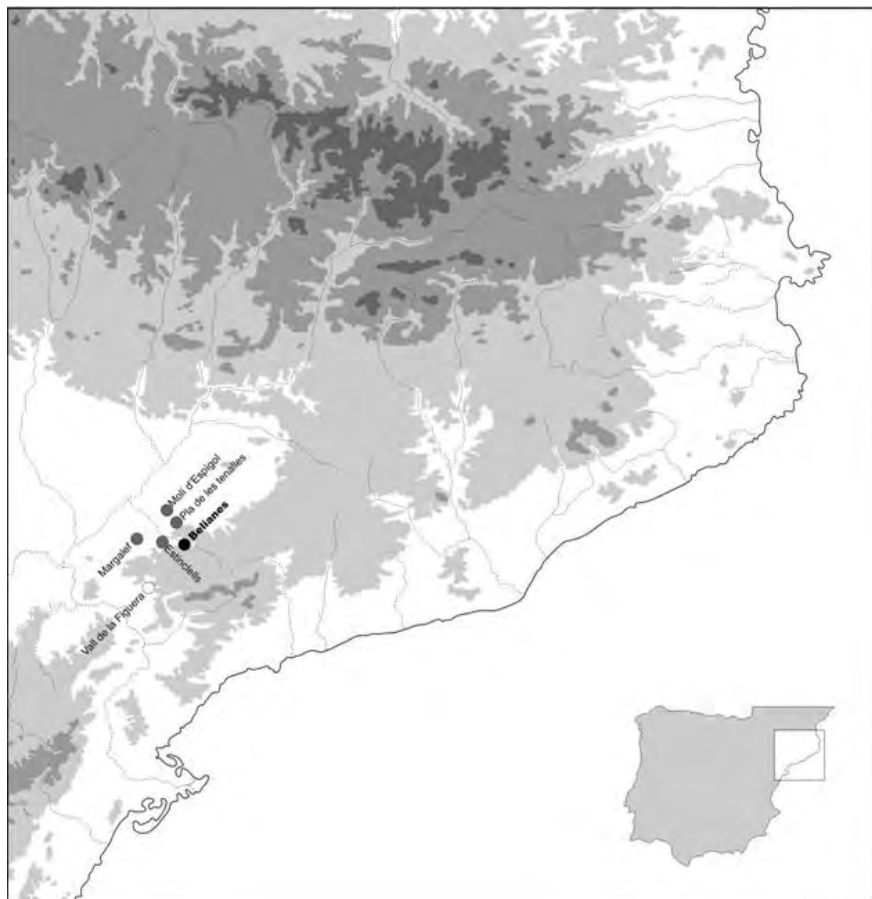

Fig.2.- Mapa de Catalunya amb indicació del lloc de la troballa de la didracma i els principals jaciments ibèrics i troballes monetàries citades al text.

que ocupa la cronologia de la moneda que presentem. Les dates del període ple ocupen des del 450 aC fins a l'entrada romana a Empúries, en el marc de la Segona Guerra Púnica, i solament ara podem començar a esbossar un esquema de funcionament a partir de les excavacions de diferents jaciments arqueològics i reestudis de materials, entre els quals destaquen les intervencions als poblats dels Estinclells (Verdú, Urgell), del Pla de les Tenalles de la Móra (Granyanella, Segarra), del Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d'Urgell) i el de Margalef (Torregrossa, Pla d'Urgell), així com les dels *oppida* del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell) i dels Vilars (Arbeca, Garrigues). Tot i que la informació és parcial, en tots aquests jaciments creiem molt significativa, al marge de la sincronia, la proximitat amb la troballa de Belianes. Per una banda, l'arquitectura que presenten els diferents jaciments ibèrics pròxims a Belianes no respon a un patró unitari, encara que es pot acusar a la seva diversa categorització. Això evidencia una jerarquització del terri-

tori que es tradueix en una profunda organització, prova de la qual serà la formació del *populus ilerget*, el més poderós dels pobles ibèrics del nord-est peninsular.

És ben significatiu el final de tots aquests jaciments, ja sigui per abandonament, com el cas dels Estinclells a finals del segle III aC (Asensio *et al.* 2003, p. 229),⁹ o bé por destrucció, com la del poblat de Margalef entre finals del segle III i inicis del segle II aC. (Junyent, 1972, p. 132) o de l'*oppidum* de Tornabous-Fase IIb (Cura i Principal 1993a, p. 65). Ambdós fenòmens immersos en el marc de la Segona Guerra Púnica.

L'estratigrafia d'aquests jaciments permet observar a través de les ceràmiques importades, les seves cronologies. Vaixella àtica de vernís negre i especialment produccions de vernissos negres dels tallers Occidentals¹⁰ i les anomenades ceràmiques Campanianes A són elements que enllacen la zona on es va encunyar la moneda i els seus distribuïdors amb la zona de Bellanès. Per això mateix, si és significativa la presència d'aquestes produccions ceràmiques, la seva absència, almenys als jaciments dels quals disposem d'estratigrafies, ho és més, ja que ens indica la repercussió que va suposar la Segona Guerra Púnica en aquests territoris. D'aquesta forma, obrim el ventall de possibilitats per explicar el recorregut de la didracma fins *perdre's* a Lleida. Especialment, al marge de les produccions de la costa catalana, és significativa la disminució d'importacions de ceràmica àtica a partir de l'últim quart del segle IV aC, quan es reemplaça per les importacions de la ceràmica de vernís negre del tipus anomenat de les «petites estampilles» i les produccions de Gnathia, Càpua, Teano, Genuclia i Cales (Cura i Principal, 1994, p. 174; Morel, 1980, p. 89-95); proposant-se la producció de ceràmiques fines amb vernissos negres i oxidants de tradició grega a Empúries i Roses com a resultat d'una arribada de poblacions magnogregues i campanianes per culpa de la inestabilitat del sud d'Itàlia durant aquest període (Cura i Principal, 1994, p. 179). Relacionat també amb la presència d'italics, s'ha proposat l'existència entre aquests d'obrirdors d'encunys, almenys per a les fraccionàries anteriors a las dracmes (Campo, 1987, p. 147).¹¹

CONTEXT MONETARI I SIGNIFICACIÓ DE LA TROBALLA: COM, QUAN I PER QUÈ?

La distribució de les troballes de moneda entre el segle IV i la Segona Guerra Púnica a la península Ibèrica es redueix a una sèrie de tresors que, exceptuant-ne

9. Durant la segona meitat del segle IV es van abandonar els Vilars d'Arbeca (Garcés *et alii*, 1993).

10. O protocampanianes, trobant els tipus Nikia-Iwn.c, rossetes nominals o altres dels discutits tallers 27GF i 24/25B.

11. Incorporant d'aquesta forma la problemàtica de les influències tarantines (principalment) en aquestes produccions. Per a una visió general de la inestabilitat al sud de la Campània, vegeu Rutter, 1971. Per a una visió de l'activitat romana i sannita a Campània, vegeu Pallottino, 1984, capítol 4.

dos, situats a Andalusia, el de l'Arahal a Sevilla (Villaronga, 1993, p. 18, n. 2) i el de Torre Alta a Càdis, aquest darrer format íntegrament per bronzes de Gades (Chaves, 2000, p. 118, n. 36), defineixen una àrea que bàsicament es correspon amb la costa mediterrània.

La localització de la moneda que aquí presentem obre el que fins al moment resultava inexistent: la presència de peces gregues no peninsulars a l'interior català, cosa que ens obliga a replantejar-nos el mode i el moment en que va arribar fins al jaciment de Belianes.¹²

Al marge de l'arribada de gent del sud d'Itàlia, ja comentada, no hem de deixar de considerar la possibilitat, abundantment tractada per la bibliografia, del mercenariat ibèric a la Mediterrània (Chaves, 1991, p. 42 i 44; García-Bellido, 1971; Luque, 1984). Anys enrere, la historiografia dotava als guerrers ibèrics allistats com a mercenaris en els grans exèrcits de la Mediterrània un paper decisiu en el procés d'aculturació de les societats ibèriques. Es considerava que tals personatges, al seu retorn, portarien amb ells un corpus cognitiu que aniria calant entre els seus paisans, així com certs elements de cultura material, entre els quals, per suposat, es trobarien les monedes.

Actualment es tendeix a relativitzar la seva incidència aculturadora, perquè es se suposa que el nombre de mercenaris que van tornar a la Península després del seu allistament fou escàs (Guerrero, 2003, p. 27; Quesada, 1994), i que els que ho feren no van portar amb ells grans quantitats de moneda.¹³ Enfront d'això, es dota de més importància els comerciants grecs, foceus i emporitans, i els punicoeivissencs que haurien mantingut freqüents contactes comercials amb els pobles ibèrics.

Amb tot, no hem de passar per alt que el fenomen del mercenariat implica, a més de la circulació de grups ibers pels confins de la Mediterrània, un establiment, potser puntual, d'alguns agents estrangers a la Península per poder gestionar aquest complex fenomen.¹⁴

Ja que la data d'encunyació de la didracma que presentem dista molt del període d'inici de monetarització de l'interior català, on les primeres emissions i la generalització de l'ús de la moneda se suposen de moments de la Segona Guerra Púnica, amb l'aparició de les diferents «dracmes i divisors ibèrics», suposem que la peça fou objecte, més que d'atresorament, de conservació, no en relació amb el seu valor, sinó amb el seu exotisme. L'arribada de la peça a Belianes es devia produir alguns anys després de la seva emissió, probablement vers mitjan segle III aC, ja que el panorama numismàtic de la zona ilerdense va estar dominat a partir d'aquests moments per les encunyacions d'Emporion, les imitacions ibèriques d'aquestes i les emissions romanorepublicanes.

12. A les següents línies esbossen breument les idees que tractem en un article més extens en preparació.

13. Timeu (*Obras*, XVII, 4) revel·la sobre els baleàrics que «a les campanyes succeïdes antigament als cartaginesos, no s'emportaven els salaris a la seva pàtria, sinó que gastaven profusament tota la paga a comprar dones i vi».

14. En referència al reclutament cartaginès a les Balears, vegeu Diod., *Bibl.Hist.*, XIII, 80,2.

Parlem de conservació més que d'atresorament i d'exotisme més que de valor monetar, ja que, de moment, la informació que tenim sobre la troballa és que va ser aïllada, és a dir, que la didracma no forma part de cap acumulació de monedes, el que indicaria una clara intenció de salvaguardar un material valuós.

Arribar a aquesta zona cap a mitjan segle III aC, en uns moments en els quals encara no circulava cap moneda, hauria alterat el paper del numisma, transformant-lo en un objecte a conservar pel seu exotisme. Aquest fet està ben documentat per a les primeres monedes foranes arribades a la Península, com es desprèn de la seva aparició amortitzades en tombes o en tresors juntament a objectes de luxe, com al Montgó (Alacant). Amb això no volem dir que l'ilerget que va rebre la moneda no en conegués el valor i l'ús. Tal com afirmava Ripollès, seria «una forma curiosa de presentar un metall apreciat per tots» (1994, p. 116), però la situació encara premonetal que es donaria a la zona en aquests moments hauria invalidat qualsevol possibilitat d'ús de la peça com la moneda que era.

Ens sembla un magnífic exemple d'aquest tipus de perduració el suposat per a la pròxima troballa de la Granadella (les Garrigues, Lleida), on entre un conjunt de 22 monedes baiximperials de Constant a Valentinià II aparegué un bronze d'Efes (390-302 aC) (Pérez Almoguera, 1988, p. 462). Aquest mateix fenomen ha estat proposat per a la troballa de Montfort (Alacant), on també aparegueren monedes de seques gregues junt a un important lot de monedes baiximperials¹⁵ i que, com bé assenyala Ripollès (1984, p. 59), no pot assegurar-se que representi un conjunt format a la península Ibèrica, plantejant-se que el conjunt arribés agrupat ja en un moment molt posterior.¹⁶

Ja Pérez Almoguera en al seva anàlisi de la troballa de la Granadella i citant Crawford recordava com la moneda antiga podia ser transportada molt lluny de la seva seca originària, així com mantenir-se en circulació durant diversos segles. (Crawford, 1986, a Pérez Almoguera, 1988, p. 468), encara que en aquests casos ens sembla poc probable que las peces gregues poguessin seguir en ús així com considerar-se part de la riquesa d'una família, ja que es tracta de bronzes, i així s'elimina el valor que podrien tenir en el cas de ser de plata.

Les importacions ceràmiques localitzades en jaciments de l'ibèric ple ilderense permeten caracteritzar un moment d'eclosió de l'arribada de productes sud-itàlics —ceràmiques de vernís negre principalment— a partir de la meitat del segle III aC, context en el qual es troba la nostra peça. Però si l'escassetat de moneda grega a la zona obliga a plantejar aquesta troballa com un fet puntual, l'observació de la dinà-

15. De Constanci II, seguides d'encunyacions de Constant, Constantí I i II.

16. Totes en AE: AMISOS (Pontus Paphlagonia): Mithridates Eupator (118-63 aC); Kyzikos (Mysia): segle IV aC; 2 de Gambreion (Mysia): segle IV aC; Pèrgam (Mysia): Eumenes II (197-159 aC); Atarneus (Mysia): mitjan segle IV aC; Antandros (Troas): segle IV aC; Elaia (Aiolis): segle II-I aC; Kyme (Aiolis): 320-250 aC; Halikarnassos (Cària): segle III aC; Brytus (Fenícia): Ptolomeu II Philadelphus (285-246 aC); quatre més de difícil identificació (una correspon a una producció Seleucida del W, segons Ripollès, 1984, p. 61).

mica comercial, al contrari, permet considerar-lo un esdeveniment previsible. Sens dubte, l'abundant presència d'importacions ceràmiques en aquests jaciments és fonamental per comprendre l'aparició d'aquesta moneda, que, potser per la seva raresa o origen, hauria estat conservada pel seu propietari al llarg dels anys.

L'última opció, que per aquest cas descartem, seria la del regal de prestigi, el do. I descartem aquesta opció perquè quan s'encunya la didracma de Neàpolis ja n'estan circulant sèries a la Península i es comença a entrar en un sistema monetitzat, com proven les diferents troballes de moneda d'Emporion i les imitacions d'aquestes i de Massàlia per tota la geografia catalana. Al contrari, hauríem de considerar aquesta lectura per a d'altres troballes de moneda grega a la Península, corresponents a encunyacions del segle IV aC i anteriors, de les quals no es té associació de «tresorets» ni context,¹⁷ tot i poder aplicar la lectura del mercenariat per a aquesta cronologia (Luque, 1984).

CONCLUSIONS

Al marge de la identificació estricta de la moneda trobada a Belianes, hem volgut valorar el context en què va aparèixer, la dinàmica en la qual s'insereix la seva presència a Catalunya i especialment cridar l'atenció sobre la importància d'aquest tipus de documents, no tractats normalment per la comunitat arqueològica. Cal veure els abundants treballs que resumeixen les importacions gregues a la Península i que no inclouen les monedes. D'aquesta manera, es pot suposar, i el cas que aquí hem presentat ho exemplifica, que les monedes gregues conegudes a la península Ibèrica representen una petita proporció d'una realitat molt més gran.

En conclusió, hem de tenir en especial consideració les troballes monetàries en general, però per al cas que ens ocupa, les gregues, utilitzar les seves cartes de distribució i contrastar-les amb altres corresponents a altres objectes (ceràmica, bronzes, etc.) per poder realitzar una lectura històrica i comprendre d'aquesta forma la presència d'aquests elements i les dinàmiques socials que els van posseir.

BIBLIOGRAFIA

- ASENSIO, D.; CARDONA, R.; FERRER, C.; MORER, J.; POU, J.; SAULA, O. (2003). «El jaciment ibèric dels Estinclells (Verdú, Urgell): un assentament fortificat ilergeta del segle III aC», *RAP*, núm. 13, p. 223-236.
- BARCELÓ, P. (1991). «Mercenarios hispanos en los ejércitos cartagineses en Sicilia». II *Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*. Roma, vol. I, p. 21-26.

17. Cas de l'hecten focu del Guadalquivir (Chaves, 1991, p. 43, n. 66; Fürtwangler, 1977).

- CAMPO, M. (1987). «Las monedas de los tesoros de Pont de Molins, Tarragona y Rosas, del Gabinet Numismàtic de Catalunya (segle IV aC)». A: *Studi Laura Breglia*, vol. I, *Boll. di Num. Suppl.* al núm. 4, p. 139-160.
- CAMPO, M. (1994). «Moneda griega y púnica de Hispania: las primeras emisiones». A: *IX Congreso Nacional de Numismática*. Elx, 1994, p. 75-92.
- CEGLIA, V. (1999). «Il tesoretto montéale di San Martino in Pensilis». *Bollettino di Numismatica*, núm. 32-33, p. 3-45.
- CHAVES, F. (1991). «Elementos numismáticos de índole griega en la Península Ibérica». *Habis*, núm. 22, p. 27-48.
- (2000). «¿La monetarización de la Bética desde las colonias púnicas?». A: GARCÍA-BELLIDO, M. P.; BLÁZQUEZ, C. (2001). *Diccionario de Cecas y Pueblos hispánicos*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- GARCÍA-BELLIDO, M. P. i Callegarin, L. [coord.]. *Los cartagineses y la monetización del Mediterráneo occidental, Anejos AEspA XXII*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 113-126.
- CRAWFORD, M. H. (1985). *Coinage and Money under the Roman Republic*, Londres.
- (1986). *Numismática*. A: CRAWFORD M. H. [ed.]. *Fuentes para el estudio de la Historia Antigua*, Madrid: Taurus
- CURA, M.; PRINCIPAL, J. (1993a). «El Molí d'Espígol (Tornabous): noves constatacions arqueològiques i noves propostes interpretatives entorn del món pre-romà». *Laietània*, núm. 8, p. 63-83.
- (1993b). *XXVI Jornada de treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent, a la memòria del Dr. Joan Maluquer de Motes*, Lleida: Grup de Recerques de les Terres de Ponent, p. 70-79.
- (1994). «La producció de les tres palmetes radials amb roseta central o 3+1». *QuPAC*, núm. 16, p. 173-188.
- FÜRTWÄGLER, A. E. (1977). «Auf den Spuren eines ionischen Tartessos-Beuschers Bemenkungen zu einen Neufund». *AM*, núm. 92, p. 61 i següents.
- GARCÈS, I.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, A.; LÓPEZ, J. B. (1993). «Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues): Primera edat del Ferro i època ibèrica a la Plana Occidental Catalana». *Laietània*, núm. 8, p. 43-59.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1971). «Otros testimonios más de la presencia de mercenarios españoles en el Mediterráneo». *Simposio Internacional de colonizaciones*. Barcelona: Diputació de Barcelona, p. 201-203.
- GEER, R. M. (1935). «The Greek Games at Naples». *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 66, p. 208-221.
- GRACIA, F. (2003). *La Guerra en la Protohistoria. Héroes, nobles, mercenarios y campesinos*. Barcelona: Ariel.
- GUADÁN, A. M. de (1978). «Los griegos en la Península a la luz de la Numismática». *Nummus*, núm. 1, p. 9-30.

- GUERRERO, V. M. (2003). «Colones e indígenas en las Baleares prerromanas. Colonialismo e interacción cultural: el impacto fenicio púnico en las sociedades autóctonas de occidente, XVIII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica» *Treballs del Museu d'Arqueologia d'Eivissa i Formentera*, núm. 54, p. 145-203.
- JUNYENT, E. (1972). «Los materiales del poblado ibérico de Margalef, en Torregrossa (Lérida)». *Pyrenae*, núm. 8, p. 89-132.
- MATTINGLY, H. (1938). «The Romano-campanian coinage: An Old Problem from a New Angle». *Journal of the Warburg Institute*, núm. 1.3, p. 197-203.
- MILNE, J. G. (1944). «An Exchange-Currency of Magna Graecia». *The Journal of Roman Studies*, núm. 34, p. 46-48.
- MOREL, J. P. (1980). «La céramique campanienne: acquis et problemes. Céramiques Hellénistiques et romaines». *Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, núm. 33, p. 85-122.
- PALLOTTINO, M. (1984). *Etruscologia*. 7a edició. Milà: Hoepli.
- PÉREZ-ALMOGUERA, A. (1988). «Los hallazgos del Vall de les Figueres (La Granadella; Les Garrigues) y el Bajo Imperio en la zona ilerdense». *Congreso Internacional de Historia de los Pirineos (Cervera)*. Madrid, p. 457-475.
- PÉREZ, J. (2005). «El Comallaret o Pla de les Tenalles de la Móra, Granyanella (la Segarra). Estat de la qüestió». *RAP*, núm. 15, p. 273-292.
- QUESADA, F. (1994). «Vías y elementos de contacto entre la Magna Grecia y la Península Ibérica. La cuestión del mercenariado». *Encuentro Internacional de Arqueología de la Magna Grecia, Sicilia y la Península Ibérica. Córdoba, 3-5 Marzo 1993*. Córdoba, p. 189-242.
- (1999). «Soldada, moneda, tropas ciudadanas y mercenarios profesionales en el antiguo Mediterráneo: el caso de Grecia». *III Curs d'Història monetària d'Hispania. Moneda i Exèrcits. Barcelona, 25 i 26 novembre 1999*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, p. 9-37.
- RIPOLLÈS, P. P. (1984). «El hallazgo de monedas de Monforte (Alacant): Parte I. Monedas Griegas». *Acta Numismàtica*, núm. 14, p. 59-69.
- (1994). «Circulación monetaria en Hispania durante el período republicano y el inicio de la dinastía Julio-Claudia», *VIII Congreso Nacional de Numismática. Avilés, 1992*. Madrid: Museo de la Casa de la Moneda; Sociedad Numismática Avilesina, p. 115-148.
- RUTTER, N. K. (1971). «Campanian Chronology in the Fifth Century B.C.». *The Classical Quarterly*, núm. 21.1, p. 55-61.
- SAMBON, A. (1903). *Les monnaies antiques de l'Italie*. París :Bureau du Musée. [Reed. Bolonya: Forni, 1967].
- TRAVAGLINI, A. (1982). *Inventario dei rinvenimenti monetali del Salento. Problemi di circolazione*. Roma: G. Breschneider.
- VILLARONGA, L. (1993). *Tresors monetaris de la Península Ibèrica anteriors a August: Repertori i anàlisi*. Barcelona: ANE — SCEN.